

ПОВОЄННІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ (1944 – 1953 РР.)

Стаття присвячена темі репресій проти військовополонених в повоєнний період. На підставі раніше опублікованих джерел та архівних даних висвітлюються різні форми та методи політичного переслідування військовополонених в Україні.

Стаття посвячена теме репрессий против военнопленных в послевоенный период. На основании ранее опубликованных источников и архивных данных освещают разные формы и методы политического преследования военнопленных в Украине.

Історія репресій, які здійснювало партійно-державне керівництво СРСР в повоєнний період, довгий час відносилась до важливих державних секретів. Значне місце в цих жахливих сторінках нашої історії відводиться репресіям проти військовослужбовців. Майже до серпня 1991 р. були під забороною документи, що свідчили про те, як сталінське керівництво знищувало радянських військовослужбовців, що потрапили в полон чи оточення, захищаючи Вітчизну.

Автор даного дослідження робить спробу критично переосмислити досвід історичного минулого, що дає пояснення сучасним суспільно-політичним та державотворчим процесам в Україні. Відмова від ідеологічних кліше, крізь які тривалий час висвітлювалися окремі періоди історії України, дозволяє об'єктивно оцінити злочинну політику радянського уряду в повоєнний період по відношенню до багатьох категорій населення колишнього Радянського Союзу.

З самого початку радянсько-німецької війни під підозру потрапляли всі військовослужбовці та цивільні люди, які навіть на недовгий час опинилися за лінією фронту. У зрадці Батьківщині підозрювалися бійці і командири, котрі, ризикуючи життям, у важких умовах пробиралися з боями на з'єднання з Червоною армією. Одиночок і невеликі групи офіцерів зустрічали як цілком ймовірних зрадників Батьківщини. Кожен, хто перейшов лінію фронту, попадав під фільтрацію, здійснювану Особливими відділами НКВС.

Значна частина офіцерів, які вийшли з оточення, були засуджені військовими трибуналами по статті 193-21 за «самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень, з метою сприяння противникові» [1]. Поширилась практика заочного засудження військових, котрі знаходились за лінією фронту, як зрадників Батьківщини. Достатньою підставою для такого рішення були отримані оперативним шляхом дані про нібито антирадянську діяльність. Вердикт виносився без перевірки, іноді лише по одній наклепницькій заяві.

Ще під час війни Й. Сталіна «турбували» воєначальники, які здобули славу на полях війни. Так, в 1943 р. начальник контррозвідки В. Абакумов отримує вказівку записувати телефонні розмови маршалів та генералів Радянської армії. Після закінчення військових дій Й. Сталін організовує боротьбу з неблагонадійними воєначальниками, проводячи чистку наркоматів.

Під час повоєнної чистки наркомату авіації 25 років ув'язнення за «...намір зрадити Батьківщині, перебуваючи на службі у військово-повітряних силах Радянської армії...» отримує уродженець с. Якимівка Запорізької області, Герой Радянського Союзу, льотчик підполковник С. Щириков. У червні 1944 р. його відкликали з фронту, відправивши до Москви в управління військово-повітряних сил. У 1946 р. він командував авіаційним полком у Вірменії, де невдовзі і був заарештований [2].

З 1944 р. основними органами, які розглядали та приймали рішення по слідчих справах військовополонених, стали військові трибунали НКВС. Відзначимо, що в

«особливих нарадах» НКВС розглядалася лише та частина справ, слідство по яких вели СМЕРШ і 4-е управління НКДБ. Головною метою судового переслідування військовополонених було покарання винних у страхітливих злочинах агресорів на зайнятих ними територіях Радянського Союзу.

Радянське керівництво перед НКВС, НКДБ і військовою контррозвідкою СМЕРШ поставило завдання – перевірити кожного прибуваючого. Як сказав на пленумі ЦК партії у 1957 р. маршал Г. Жуков: «...Сто двадцять шість тисяч офіцерів, повернутих з полону, були позбавлені військових звань та відправлені в табори» [3].

Для перевірки колишніх військовослужбовців Червоної армії, котрі знаходились у полоні чи оточені, створювалася система спеціальних перевірконо-фільтраційних таборів, в яких утримувалась більшість репатріаційного контингенту. Утворено відділ спецтаборів НКВС СРСР. Тільки у 1942 р. було створено 22 таких таборів у тилкових областях. В січні 1943 р. репресивна політика режиму була скорегована тим, що командуючим фронтів було надано право використовувати частину «колишніх військовослужбовців Червоної армії» після належної фільтрації в армійських і фронтових збірно-пересильних пунктах для поповнення діючої армії.

18 січня 1945 р. військовим радам армій та військових округів була надіслана директива начальника тилу Червоної армії та уповноваженого СРСР у справах репатріації, яка встановлювала порядок прийому, матеріального забезпечення та перевезення військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією. За цією директивою підлягали направленню:

- військовослужбовці Червоної армії (рядовий та офіцерський склад), що знаходились у полоні, – до армійських збірно-пересильних пунктів;
- офіцери, що знаходились у полоні, – до спецтаборів НКВС;
- ті, хто служив у німецькій армії, спеціальних стройових німецьких формуваннях або поліції та інші особи, що викликали підозру, – до спецтаборів НКВС;
- цивільні особи – у фронтові збірно-фільтраційні пункти [4].

Фактично у ПФТ були перейменовані в лютому 1945 р. спецтабори НКВС, залишившись у підпорядкуванні останніх. ПФТ створювалось з метою трудовикористання «підозрілих» репатріантів у період проходження ними держперевірки [5].

Станом на 15 лютого 1946 р. в Україні існувало 28 приймально-розподільчих пунктів [6]. Репатріанти, що попадали сюди, були на суворому обліку. Цивільні українські громадяни проходили перевірку і фільтрацію та відправлялися на довоєнні місця проживання. Репатріанти-неукраїнці називалися «транзитниками» і відправлялися на інші приймально-розподільчі пункти, в основному за місцем свого довоєнного проживання. Військовополонені відправлялися в перевірконо-трудова табори. Всі відправлені на перевірку і фільтрацію утримувались в зоні за колючим дротом, не мали права виходу за межі зони та листування з рідними. Тривалість перевірки складала від кількох місяців до кількох років. Всього через фільтраційні табори і «спецперевірку до 1 грудня 1946 р. пройшло 1834 тисячі військовополонених, серед них – не менше третини – українці» [7].

23 травня 1945 р. союзники у німецькому місті Галле підписали «План передачі через лінію військ колишніх військовополонених і цивільних осіб, звільнених Червоною армією і військами союзників». Англія, США і СРСР поставили підписи під документом, який, крім усього іншого, закріплював принцип обов'язкової репатріації радянських громадян [8, 9]. Подібна угода підписана також 29 червня 1945 р. із Францією [10].

Що ж чекало репатріантів після повернення додому?

Репатріаційний соціум був своєрідною моделлю суспільства того часу. Він включав у себе як вільну масу громадян, так і табірників, соціально-правовий статус яких суттєво відрізнявся. Нижчу ланку займали ті, кого називали спецконтингент. Поява репатріантського спецконтингенту була своєрідним породженням війни і обумовлена

насамперед політичними мотивами. Держава, а особливо мілітаристична держава, повинна була покарати «паршивих овець, що не виконали закладеного в них стратегічного потенціалу». Під час важких випробувань з'явилися дійсно зрадники-колабораціоністи, але у спецконтингент було зараховано і багато «чистих» перед Батьківщиною. За словами В. Земського у 1944 – 1945 рр. до спецконтингенту направляли ешелонами [11].

Перевірочно-фільтраційні табори здебільшого розташовувались в районах промислових підприємств, вугільних шахт, рудників, будівництв тощо. Усі, хто сюди потрапляв, працювали на виробництві. Тому цілком природно, що серед регіонів України найбільша концентрація репатріаційного контингенту ПФТ на час розформування останніх спостерігалася в Донбасі. Якщо в Україні за даними на січень 1946 р. існувало всього 4 табори, то половина їх була в Донбасі, а саме: Петровський № 240 (Петровський район м. Сталіно) і Ворошиловоградський № 310. За чисельністю «пефетешників» Донбасу належала роль лідера – 74,58% [12]. Тільки з січня по жовтень 1945 р. під ретельним наглядом НКВС у ПФТ № 310 працювало 38357 чоловік. Термін перебування контингенту на підприємствах коливався від 6 до 12 місяців. Після чого ті, що пройшли держперевірку з позитивними результатами, переводились в постійні кадри вугільної промисловості.

Нерідко права репатрійованих громадян утискалися, до них проявлялась зневага, презирство і недовіра, яке йшло від вищого керівництва владних структур [13]. У звіті до Києва завідуючого у справах репатріації Сталінського виконкому обласної ради робітничих депутатів А. Поплавського говорилось: «у виконком обласної ради надходять скарги від репатрійованих громадян, що знаходяться в робітничих батальйонах, котрі працюють на шахтах у вугільній промисловості, на металургійних заводах і інших організаціях про те, що після проходження перевірки НКВС їх в примусовому порядку закріплюють на вказаних підприємствах на постійну роботу, де їм доводиться найчастіше працювати на рядовій фізичній роботі не за спеціальністю, що їм не дозволяють переїздити на попереднє місце проживання до сімей.

Їм не надають ніякої допомоги для створення побутових умов. І вони просять дати вичерпну відповідь, за який час вони отримують дозвіл переїхати до своїх сімей і працювати за спеціальністю...» [14].

Для тих, хто пройшов чистилище таборів, приниження і знущання не закінчувались за межами таборових бараків. На кожного, були заведені досьє, що включали облікову картку, фільтраційні документи з агентурними матеріалами і т.д. Довгі роки після закінчення війни колишні військовополонені і цивільні репатріанти залишались обійденими суспільством. Вони повною мірою випробували на собі і на членах своїх сімей обмеження у праві на професію, на отримання освіти, суспільну діяльність, вибір роду занять, місце проживання та пересування. Режим відчужив їх від суспільства, заклав дорогу в майбутнє [15].

Доля А.Б. Саричева, який потрапив у полон у листопаді 1943 р. в районі Цюрупінська та був поранений і етапований до табору «Шталагу – 364» м. Миколаєва, на перший погляд була досить поміркованою. Не було ні арешту, ні таборів, ні заслання. Однак з партії він був виключений, а після закінчення університету виникли ускладнення по питанню влаштування на роботу. Куди б він не звертався, відповідь була одна: «Ви нам підходите, але були у полоні» [16].

Відзначимо, що станом на 1 березня 1946 р. у спецтаборах знаходилось 272867 осіб, що становило 6,5% від загальної кількості репатрійованих [17]. Проте серед репатріантів західних областей СРСР, зокрема Західної України, цей відсоток був значно вищий. Лише з Чернівецької області 9,8% репатрійованих було відправлено в табори НКВС.

Особливо жорстокі і суворі заходи покарання застосовувалися до радянських громадян – репатріантів – представників різних національностей, а також колишніх

військовополонених і цивільних осіб, винних лише в тому, що визволення їх із полону було здійснено військами союзників. Цих людей звинувачували у шпигунстві, називали «агентами англо-американських розвідок». Їх кількість буда значно високою. Як приклад, у 1947 р. по УМГБ серед заарештованих 1290 чоловік агентів іноземних розвідок, а це – 35% (458 чоловік) із числа репатріантів та військовополонених. Найбільша їх кількість припадало на Кам'янець-Подільську (60 чол.), Харківську (48 чол.), Полтавську (43 чол.) та Дрогобицьку (43 чол.) області. [18].

Свідченням цього є справа військового лікаря Дворнікова Ореста Васильовича, 1916 р. народження, який попав в полон, але втік. Опинився на окупованій території в м. Кіровоград, де влаштувався лікарем у інфекційному відділенні лікарні і діяв в підпільній групі лікарів, що видавали медичні довідки про «незадовільний» стан здоров'я дівчатам та хлопцям, яких німці вивозили на примусові роботи до Німеччини. 25 лютого 1942 р. за доносом зрадника підпільну групу арештували німці та етапували до Бухенвальдського концтабору. Орест і в ньому стає членом підпільного комітету в'язнів концтабору. Після визволення він повертається в м. Херсон, але працювати лікарем йому було відмовлено. Писав листа М.С. Хрущову та відповіді не отримав. В травні 1946 р. з допомогою знайомих влаштувався лікарем танкового училища в Кіровограді. У липні того року капітан СМЕРШУ під приводом поїздки з ним, щоб зробити розтин вбитого курсанта, посадив його до легковика. Відтоді його ніхто не бачив. Протягом 22-х діб Ореста Васильовича катували, мордували, закривали в «кам'яному мішку» (камера – ящик), робили холодні й надмірно гарячі «бані», не дозволяли спати ні в день ні в ночі, морили голодом, змушували зізнатись в шпигунстві на користь якоїсь капіталістичної країни. Він відмовлявся, бо ніколи шпигуном не був. Але щоденне катування зробило йому життя гірше смерті, і він «зізнався», що був агентом розвідок аж 9 країн. Воєнний трибунал засудив його за ст. 54-10-11 до 10 років ув'язнення і 5 років позбавлення громадянських прав [19].

Червоноармієць Павло Рябич був признаний на дійсну військову службу в 1940 р. на західну прикордонну заставу. З перших днів війни його військова частина з боями відступала на схід. Під Оржицею бійці попали в німецьке оточення, однак з полону П. Рябичу вдалося втекти. Після цього він повернувся у рідне село на Полтавщину. У 1943 р. знову був мобілізований в діючу армію. По закінченню війни він працював у Києві, а в 1949 р. його заарештували як німецького запродавця та розстріляли [20].

Колишній боєць Червоної армії К. Граф потрапив у полон і опинився в таборі, звідки вчинив втечу. Незабаром був спійманий німецькою владою та відправлений на роботу до Сілезії. Після визволення радянськими військами потрапив до фільтраційного табору. Проїшов тривалі допити смершівців та отримав дозвіл на повернення в СРСР. Коли повернувся на Батьківщину, почалися нові перевірки, після яких його осудили на довічне ув'язнення. Лише в 1955 р. К. Граф зміг повернутись до рідної Херсонської області [21].

Проїшов ще не один рік після закінчення війни, а репресивна машина успішно продовжувала працювати і на початку 50-х рр. ХХ ст. Так, Наумчук Іван Гаврилович, 1899 р. народження, був заарештований 3 травня 1951 р. як соціально-небезпечний елемент. Пропрацювавши 34 роки, учасник громадянської та Великої Вітчизняної війн, не був ні в полоні, ані на окупованій території, не мав за час служби в армії ні одного зауваження, був звинувачений в тому, що нібито в 1942 – 1945 рр., будучи старшим писарем дивізіону Південно-Уральського військового округу, проводив антирадянську агітацію серед військовослужбовців. Тільки через 9 років при веденні слідства виявилось, що на нього навів наклепи співробітник Я.М. Цветков, який хотів зайняти його місце старшого писаря у штабі дивізіону. Антирадянська агітація, за доносом Цветкова, виявлялась у висловах, що «у всіх газетах правди не знайдеш». В 1939 р. Наумчуку влада не дозволила з'їздити до батька в Західну Білорусь, і він сказав: «бачиш, які в нас необмежені права громадянина, по закону нібито ми маємо право, а на ділі

ніяких прав не маємо» та інше. Через п'ять років при проведенні передопиту у 1956 р., Цветков заявив, що йому іноді марилось, що деякі зауваження Наумчука не зовсім відповідають духу того часу, тому він вважав своїм обов'язком доводити їх до «компетентних» органів хоча контрреволюційними чи протидержавними вони не являються. І тільки 6 жовтня 1956 р. справу у відношенні громадянина І.Г. Наумчук закрили за відсутністю складу злочину [22].

Взагалі порушення у ході слідства, моральні та фізичні знущання були нормою життя у зазначеному періоді. Наприклад, заарештованому П.Ф. Олійнику були пред'явлені звинувачення за начебто шпигунську діяльність на користь окупантів. Коли він не погодився зі змістом протоколу, слідчий заявив: «Це не твоя справа, що там написано, я знаю краще за тебе. Ти розписуєшся не за те, що написано у протоколі, а за те, що тобі цей протокол зачитано». По завершенні справи слідчий попередив його: «Дивись, не пробуй заперечувати що-небудь на суді, а то потрапиш знову до мене, і тоді я тебе тут згною» [23].

Іван Федорович Калюжний потрапив у діючу армію навесні 1944 р., коли радянські війська визволили Херсонщину. Пішов добровольцем і після короткого навчання його перевели до зенітної батареї, яка охороняла аеродром. Уже після капітуляції Німеччини батарею перекинули на Далекий Схід, знову охороняти аеродром, а потім на Чукотку, де його й заарештували. Калюжного звинуватили в тому, що у 1943 р. він нібито вчився у німецькій шпигунській школі під Херсоном, куди їх відправили підлітками. Після того, як на допитах його лупцювали залізною лінійкою по рукам, він підписав протоколи. Відбуваючи покарання в таборі, він написав скаргу до Верховної Ради. Після досліджування 8 серпня 1953 р. його звільнили, з'ясувавши, що обвинувачення наклепницьке. Слідчий, який звільнив, «порадив» нікому не розповідати про цю історію. «Отак і прожив усе життя, ніби й нічого не було» [24].

Репресіям у повоєнний час підлягали і ті, хто ухилився від служби в Червоній Армії. Вони підлягали виселенню за межі України, а саме – до Караганди та Воркути. Станом на 1 червня 1945 р. лише в Караганду було відправлено 7536 таких «ухильників» [25].

Вивчення документів та матеріалів, що стосуються процесів реабілітації, перевірки та фільтрації радянських громадян в повоєнні роки дозволяє зробити висновок, що дії партійно-державного керівництва СРСР носили по відношенню до репатріантів характер необґрунтованих політичних репресій, яких зазнали всі без винятку військовополонені та дорослі цивільні репатріанти, а також усі виявлені на звільненій від ворога території радянські військовослужбовці-«оточенці».

Лише зі зміною політичної ситуації, в 50-х роках ХХ ст. нормалізувалося ставлення до репатріантів, і вони стали повноправними громадянами СРСР. Справи тих, хто до цього часу вважався «зрадниками батьківщини», були переглянуті і більшість з них реабілітована. Тим, хто поводин себе в полоні гідно, повернули військові звання та пенсії, навіть зараховували у трудовий стаж. Однак, незважаючи на це, підозрілість та недовіра до військовополонених була досить стійкою, внаслідок чого процес їх реабілітації розтягнувся на десятки повоєнних років.

1. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 93.
2. Шитюк М.М., Ніколаєв І.Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники ДПУ-НКВС України в 20 – 50-ті роки ХХ століття. – Миколаїв, 2007. – С. 112.
3. Там само. – С. 114.

4. Там само. – С. 113.
5. Население России в XX веке: Исторические очерки. – М., 2001. – Т. 2. 1940 – 1959. – С. 151.
6. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 5859. – Оп. 2. – Спр. 4038. – Арк. 13.
7. Шитюк М.М., Ніколаєв І.Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники ДПУ-НКВС України в 20 – 50-ті роки XX століття. – С. 113.
8. Земсков В. Репатриация и вторая волна эмиграции // Родина. – 1991. – № 6 – 7. – С. 33.
9. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944 – 1952 рр.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – К. – Чернівці, 1997. – Вип. I. – С. 164.
10. Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. Документы и материалы в 2-х томах. – М., 1983. – Т. 2. – С. 355 – 358.
11. Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1945 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 29.
12. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1955) // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 10.
13. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944 – 1952 рр.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. – С. 168.
14. Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 4227. – Арк. 106.
15. Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – Луцьк, 1998. – № 1. – С. 97.
16. Ташлай Л., Злочевська М. Краєзнавчий альманах № 1. Повернення з небуття (Доля радянських військовополонених в'язнів «Шталаг – 364»). – Миколаїв, 2000. – С. 60.
17. Земсков В. Репатриация и вторая волна эмиграции // Родина. – 1991. – № 6 – 7. – С. 36.
18. Державний архів Служби Безпеки України. – Ф. 42. – Спр. 65. – Т. 1. – Арк. 10.
19. Кузнецова Є.О. (Дворнікова) Його Голгофа. Спогади із минулого – далеких днів комуно-більшовицьких репресій в Україні. – Херсон, 2002. – С. 30 – 31.
20. Шитюк М.М., Ніколаєв І.Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники ДПУ-НКВС України в 20 – 50-ті роки XX століття. – С. 116.
21. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20 – 50-ті роки XX століття – К., 2000. – С. 369 – 370.
22. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 5859. – Оп. 2. – Спр. 4038. – Арк. 121 – 128.
23. Пиріг Р.Я. та інші. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць. – К., 1998. – С. 73.
24. Рилєєв В.П., Богун В.В., Вірлич А.Є. Останній сталінський удар. Нариси, спогади, оповідання. – Херсон, 1997. – С. 192 – 193.
25. Винниченко І.І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заселення, виселення. – К., 1994. – С. 62.